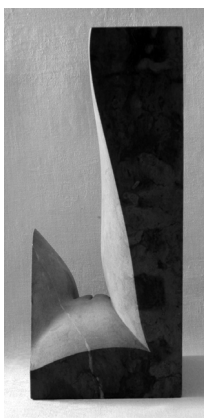

KÓNYA ÁGNES – KÓNYA ZOLTÁN

LÉLEKGYÓGYÁSZ A PALACKBAN

A nyelv csapdáinak kerülgetése a pszichoterápiában

...a nyelvjátékban való részvételhez elég annak pontos megfigyelése, ami az „orrunk előtt zajlik”. Nincs szükség magyarázatok, rejtett ösztönerők, motivációk, érzelmek keresésére.

Rodosz, 2006

■ Egy szeptemberi estén Allan Holmgren dán és Per Jensen norvég családterapeutával beszélgettünk egy rodoszi kerthelyiségben. A társalgás során, melyre egyébként egy szakmai találkozó adott alkalmat, szóba hoztuk, hogy olvastunk Holmgren pszichotikus személyekkel folytatott munkájáról. Meglepetésünkre Holmgren nem örült a megfogalmazásnak. „Pszichózis, pszichotikus – *ezek mind csupán nyelvjátékok!*” – fakadt ki a dán szakember, és a beszélgetésnek ez a szála rövidesen meg is szakadt.

Ha akkor tovább faggatjuk őt kifakadásának hátteréről, elképzeltető, hogy valami ilyesmit válaszol: „A pszichózisról való beszédben alkalmazott nyelv és nyelvi logika ugyanaz, amelyet az anyagi világ dolgainak és azok tulajdonságainak leírásához használunk. Ez a beszédmód úgy állítja be az egyént, mint aki globálisan és véglegesen pszichotikus, ahogyan tárgyak rendelkeznek végleges és pontosan leírható tulajdonságokkal. A pszichózis azonban szerintem nem egy dolog vagy láthatatlan struktúra az egyén lelkében, hanem egy nyelvjáték, a valóságról való beszéd egyik lehetséges módja, nem az egyetlen, és nézetem szerint nem is a leghasznosabb. Ez a fajta nyelvjáték az érintettek számára nem nyit meg új lehetőségeket, de a létezőket beszűkíti. Ezért utasítom vissza a meghívást, hogy részt vegyek benne.”

Egy évtized elteltével tavaly nyáron újra találkoztunk az incidens tanújával, a norvég professzorral. Jensen jól emlékezett az eszmecsereére, és elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy felidézze.

Úgy vélte, Holmgren válasza nélkülözötte az elvárható udvariasságot. Megnyugtattuk, hogy számunkra hasznos volt a dán terapeuta visszajelzése. Arra emlékeztetett, hogy szemünket folyamatosan tartjuk rajta a nyelven. E sunyi eszköz tevékenyen és észrevétlenül befolyásolja a valóságról alkotott képünket, másokhoz való viszonyulásunkat. Mint vasúti sínek a vonatot, úgy irányítja a nyelv gondolkodásunkat megválaszolhatatlan kérdések és megoldhatatlan dilemmák felé.

Wittgenstein szemüvegén át nézve a világot minden helyzet nyelvjáték, ahol valakik szavakat használnak, és valamilyen szabályokat követve jelentéseket hoznak létre. A munkánkról csakis egy nyelvjáték keretében beszélhetünk, a beszélgetőpartnerek egyike által megfogalmazott jelentés elutasítása sajátos lépés egy nyelvjátékban, és a nyelvjátékra való hivatkozás maga is egy nyelvjáték része. Utóbbit a 21. század elején a magukat pszichoterapeutának tituláló nyelvjátékosok körében egy meglehetősen szerény létszámú kisebbség – százból egy? ezerből egy? – műveli többé-kevésbé rendszeresen.

Steve de Shazer kedvenc filozófusa

■ „Nem értem őket, de a tónusuk boldoggá tesz, az igazi zsenialitás tónusa” – nyilatkozta a rá jellemző őszinteséggel Wittgenstein, miután elolvasta Georg Trakl verseit, és eldöntötte, hogy bár nem érti a költőt, látja benne az értéket, és anyagilag támogatni fogja munkásságát.¹ A filozófiai előképzettséggel nem rendelkező (vagy akár rendelkező) olvasóból hasonló reakciót vált ki Wittgenstein műveinek olvasása: nem értem, de érzem, hogy itt lényeges dolgokról lehet szó. A megértés nehézségéhez hozzájárul többek között az a körülmény is, hogy egyes gondolatok csakis a filozófus korábbi gondolatainak ismeretében értelmezhetők. Az avatatlan olvasó eligazodását így nagymértékben segítheti egy olyan kalauz, aki vette a fáradságot, és átrágta magát az életmű egészen.

A lélekgyógyász szakmában az „átrágás”, „emésztés” és a szakma szempontjából releváns gondolatok kiválasztásának munkájára többek között Steve de Shazer (1940–2005) amerikai terapeuta vállalkozott. De Shazer a megoldásközpontú terápia kidolgozójaként vált ismertté.² Terápiás módszerét a mindennapi szakmai gyakorlatból kiindulva alkotta meg a múlt század nyolcvanas éveiben. Nézete szerint módszerének semmilyen elmélet nem képezi az alapját, erre nincs is szükség; a terápia egy gyakorlat, melynek során egy kérdés lényeges igazán: a terapeuta mely tevékenységei segítik a klienst azon törekvésében, hogy megoldást találjon arra a konkrét élethelyzetre, mely a jelenben nyomasztja. A munkájából leszűrt következő tanulság összecseng kedvenc filozófusa, Ludwig Wittgenstein tanításaival: „Mindannyian szeretnénk, hogy a nyelv »jól viselkedjen«, hogy pontos legyen. Ez különösen igaz egy olyan terület vonatkozásában, mint a pszichoterápia vagy a családterápia, melyről azt gondoljuk, hogy valamilyen szinten »tudományos«, vagy legalábbis az átlagosnál magasabb fokú szigorúság jellemzi a nyelv használatában. [...] Ennek ellenére tapasztalatunk azt sugallja, hogy a nyelv nem ennyire pontos, logikus vagy következetes.”³

A filozófia és a pszichoterápia céljainak és buktatóinak hasonlóságáról pedig így ír posztumusz kötetében: „Wittgenstein úgy látta, hogy az őt foglalkoztató filozófiai problémák a nyelvben rejlő csapdákkal és gubancokkal függnek össze. Természetesen a nyelvet kell használnunk arra, hogy felvegyük a küzdelmet a szóban forgó csapdák és gubancok által történő megbabonázás ellen. [...] a terápia, akárcsak a filozófia, a nyelvben történik – a terapeuták és a klienseik ki vannak téve annak, hogy ugyanazon és hasonló csapdába essenek, ugyanolyan gubancokba bonyolódjanak.”⁴

„Ne gondolkozz, hanem nézz!”⁵

■ De Shazer írásaiból kirajzolódnak a szálak, melyek az ő olvasatában a nyelvjáték fonalát alkotják: tevékenység, szavak használata, interperszonalitás, a jelentések létrehozásának kontextusa, implicit szabályok követése, teljesség.

Amennyiben a pszichoterápiás ülést legitim nyelvjátéknak tekintjük, a legnagyobb nehézséget valószínűleg az utolsó szál megértése és elfogadása okozza. A teljesség arra vonatkozik, hogy a nyelvjátékban való részvételhez elég annak pontos megfigyelése, ami az „orrunk előtt zajlik”. Nincs szükség magyarázatok, rejtett ösztönerők, motivációk, érzelmek keresésére. Akárcsak a filozófia esetében, mely „mindent pusztán ábrázol, és nem magyaráz, nem következtet semmit. Mivel minden nyíltan előttünk van, nincs is mit magyarázni. Mert ami esetleg rejtett, az nem érdekel bennünket.”⁶

A megoldásközpontú terapeutát sem érdeklik a magyarázatok, inkább a leírásra összpontosít. Az érzelmek tekintetében például nemcsak a beszélgetőpartner érzelmeihez nincs közvetlen hozzáférésünk, de sajátjainkról sem állíthatunk semmi bizonyosat. Wittgenstein szerint ugyanis kétséges, hogy létezik-e jól azonosítható belső tárgy, melyről csak tulajdonosának van tudomása, és amelyről tárgyilagosan jelentést fogalmaz meg, amikor például így szól: „Szomorú vagyok.” Azonban akár létezik ilyen belső tárgy, akár nem, a mindennapi életben a kijelentés legitim és jelentőségteljes. A megoldásközpontú terapeuta által vezetett nyelvjátékban a kijelentést követően a következő lépés annak kiderítése lehet, hogy milyen külső kritériumok tükrözik a szomorúságot, pl. „Hogyan gyakorlod a szomorúságot?”; „Ha megkérdezném a feleségedet, vajon mit mondana, mit vesz észre, amikor szomorú vagy?” Az érzelm ebben a fogalmi keretben nem privát élmény, hanem konkrét élethelyzetben konkrét szerepet betöltő *performansz*. A melléknevet („szomorú”) egyszerű trükkkel főnévvé alakítva („szomorúság”) és a „mutat” igével kiegészítve („szomorúságot mutat”) a helyzet jelentése gyökeresen megváltozik: a kérdés már nem az, hogy mi zajlik az illető lelkében, hanem hogy kinek, milyen kontextusban, milyen céllal mutatja a szomorúságot.⁷ A beszélgetés az elvont, általános, szubjektív és problémaközpontú megfogalmazások felől a konkrétan megfigyelhető, megoldásorientált leírások irányába halad.

Agymanók

■ Ha komolyan vennénk a teljesség kritériumát, illetve ha a különböző pszichológiai és pszichoterápiás irányzatok kedvelt fogalmait – önértékelés, kognitív sémák, diagnózisok, empátia és társaik – Wittgenstein szigorú filozófiai vizsgálati módszernek vetnénk alá, nagy részük valószínűleg kigyomlálásra kerülne. A szakemberek elvont okfejtéseiből egyes szavakat esetleg visszatoloncolhatnánk a mindennapi élethelyzetek gyakorlatába. A felsorolt szakmákat azonban semmiképpen sem indokolt attól féltetni, hogy szavak és fogalmak nélkül maradnak. Wittgenstein gondolatait születésüktől fogva masszív értetlenség fogadta. Az őket részben vagy egészben felvállaló, magukat általában a „posztmodern” jelzővel meghatározó pszichoterápiás irányzatok jelenleg szerény kisebbséget képviselnek a létező módszerek tengerében.

Wittgenstein szellemiségének a diákok felé történő közvetítése a pszichoterápia tanárait is nehéz feladat elé állítja. Ha értetlen tekinteteket és okostelefonokba merülést kívánunk látni egy tanfolyamon, arról beszélünk, hogy egy érzelm nemcsak belső lelki tartalomnak, hanem interperszonális jelentést hordozó performansznak is tekinthető. Ha azt szeretnénk, hogy a szemek csillogjanak, és a kezek buzgón jegyzeteljenek, az érzelmekről mint jól felismerhető és pontosan kifejezhető lelki tartal-

makról, a negatív érzelmek szabályozását elősegítő, tudományosan megalapozott technikákról kell szólnunk.

A családterápiás képzésen részt vevő szakemberek egyike egy alkalommal egyszerű terápiás eszközt mutatott be a csoportban, mely készítője szándéka szerint segíti a klienst saját érzelmeinek kifejezésében. Egy papírlapról volt szó, mely a különböző érzelmek és azok árnyalatainak, szinonimáinak hosszú listáját tartalmazta: dühös, mérges, bosszús, ingerült stb. Ha valakinek nehézséget okozna saját érzelmeinek pontos beazonosítása, előveheti a listát, és hol a szavakra, hol saját lelkébe tekintve előbb-utóbb társítani tudja a megfelelő szót a megfelelő lelki tartalommal. A lista mellett az emberi test sematikus ábrázolása azt is lehetővé teszi, hogy a kérdéses érzelem helyét is feltérképezzük. Az eszköz teljesen lenyűgözte a diákokat, azonnal meg is szervezték, hogy mindenki számára fénymásolat készüljön róla. Az érzelem mint belső tartalom nagy hatású kép, melytől rendkívül nehéz vagy lehetetlen is megszabadulni, hiszen a mindennapi nyelvhasználaton és a tudományos elméleteken túl olyan kulturális termékek is megerősítik, mint a nagyszerű *Agymánók* (*Inside Out*, 2015) című Pixar-rajzfilm, mely már a kisgyerekeknek bemutatja, hogy az öt alapvető érzelem öt színes figura a lélek izgalmas és rejtett tartományában. De miért is kellene megszabadulni a manóktól? Az érzelmekről mint belső lelki tartalmakról szóló elmélet, akárcsak Freud pszichoanalitikus elmélete, lehet, hogy nem több mítosznál. De ne feledjük el, hogy komoly hagyománnyal rendelkező, szerves fejlődés eredményeképpen kitermelt mítoszokról van szó. A mítoszon alapuló nyelvjáték művelői szemében jelentőséggel bír, és új lehetőségeket nyithat meg számukra, amennyiben hajlandók betartani a megfelelő szabályokat.

A trattenbachi csoda

■ Az első világháborút követő időszakban Wittgenstein átmenetileg visszavonult a filozofálástól, és alsó-ausztriai falvakban évekig tanítóként dolgozott. A helyiek csodabogárnak tartották, a gyerekek szülei elégedetlenek voltak sajátos pedagógiai módszereivel, az egyszerű falusi emberek és a filozófus között pedig kölcsönös ellenszenv alakult ki. Egy alkalommal mégis sikerült kivívnia a helybeliek föltétlen elismerését. Meghibásodott a helyi szövőgyár egyik gépe, és több sikertelen javítási kísérletet követően a helyiek a műszaki képzettséggel rendelkező tanítóhoz fordultak segítségért. A masina belső szerkezetét és működését pontosan értő Wittgenstein négy munkást rendelt a gép négy pontjához, és utasította őket, hogy az általa meghatározott sorrendben és időpontban kalapácsukkal mérjenek erőteljes csapásokat a megfelelő pontokra – és a gép beindult! Az eset legendává vált Trattenbachban, a falusiak pedig csodatevőként tekintettek a tanítóra.⁸

A jelenleg dominánsnak számító pszichológiai és pszichoterápiás elméletek nyelve által megbabonázva hasonló csodát várunk el a lélek szakértőjétől: mérnöki pontossággal érte a kliens lelki struktúráit és működéseit, és célzott beavatkozásaival állítsa helyre a bonyolult belső rendszer zavarát. Wittgenstein e tekintetben persze arra figyelmeztetne, hogy nem alkalmazhatjuk ugyanazt a nyelvet és filozófiai nyelvtant egy gépre és az emberi lélekre. A gondolkodásmód, mely működik egy szövőgép esetében, nem alkalmazható a szubjektív emberi tapasztalatok és a nyelvjátékok keretében létrehozott jelentések világában.

Addig is, amíg komolyan fontolóra vesszük Wittgenstein kifogásait, terapeuta és kliense kéz a kézben sétálnak bele a nyelv változatos csapdáiba. A pszichológia és a pszichiátria között a múlt század első felében kötött fausti alku értelmében – „mi magunkévá tesszük a ti biomedikális nézeteiteket, de akkor ti komolyan vesztek minket” – a pszichoterápiás munka kiindulópontja gyakran egy orvosi diagnózis.⁹

Melyik alkatrész romlott el a gépben? Mint természetbúvár, ki felváltva hol a vörös hasú madárra, hol a kezében tartott madárhatározóra pillant – vörösbegy? pirók? erdei pinty? –, a lélek gyógyásza is összeveti a beteg tüneteit a lelki betegségek határozójával (DSM, *Diagnostic and Statistic Manual*), és számba veszi a lehetőségeket: BPD? PTSD? ADHD?¹⁰ A hasonlat nem tökéletes, amennyiben a madár, szerencséjére, csak egy fajhoz tartozhat, de egy páciens egyszerre több diagnózist is kaphat, egy csomagban a belőlük fakadó identitásokkal, stigmákkal és tudományosan megalapozott kezelésekkel (*ang evidence based treatment*).

Egy tanár szókészlete

■ Mint például a tizenegy éves Alina, aki orvosai szerint az epilepszia és az elhízás mellett „figyelemhiányos zavarban”, „enyhe értelmi fogyatékoságban”, „szorongásos zavarban” és „depresszióban” is szenved, ráadásul „szociális eset”. Alinát a nagymamája neveli, és számos diagnózisa mellett a fájdalmas családi történelem örökségét – erőszak, válás, öngyilkosság – is cipeli magával. A pszichoterápia javallatát a „depresszió” indokolja.

Az első ülést követően a kislány kórházi kilépőjét tanulmányozva gyors kutatást végzünk a világhálón. Kiderül, hogy az Alina által rendszeresen szedett ötfajta gyógyszer közül egy sincs, amely mellékhatásként ne okozhatna depressziót, magát a depresszió ellen felírt készítményt is beleértve. A mellékhatások az „értelmi fogyatékoságot” is megmagyarázhatják. A család történetét ismerve nyilvánvaló, hogy Alinának minden oka megvan a szomorúságra. Az ülés során tanúsított derűje és a szintén jelen levő nagymama elfogadó magatartása, törődése ugyanakkor mindenképpen reményt keltő. Másfelől korántsem biztos, hogy a terapeuta vagy a kezelést előíró pszichiáter az ő helyükben ugyanilyen jól tudná kezelni ezt a nehéz helyzetet.

Mint kiderül, az iskola sem áll a helyzet magaslatán. A matektanár kiabál, ha a tanulók nem vágják azonnal a helyes választ. „Annyi minden van a matematikában, nagyon alaposan el kell gondolkodnom a kérdéseken”, magyarázza Alina a válasz készítését. A gyerekek jóindulatúak és kreatívak: szünetben szerepjáték formájában elgyakorolják a számtanfeleltetést, és ilyenkor Alina ügyesen meg is birkózik a feladatokkal. De amikor a valódi tanár végzi a valódi számonkérést, a gyerek agya valamilyen okból leblokkol. Éppen az iskola és a feleltetések a téma, amikor a harmadik ülés keretében sor kerül a következő beszélgetésre:

Terapeuta: Ha a matektanárod tanácsadója lennél, milyen tanácsot adnál neki?

Alina (elgondolkozva): Használjon egy másik szókészletet...¹¹ úgy értem, ne mondja, hogy buta meg idióta meg ilyesmi... legyen türelmesebb a gyerekekkel... és menjen el az iskolából.

Terapeuta: Úgy érted, használja ezt a másfajta szókészletet, és gyakorolja a türelmet... valahol... máshol?

Alina (komolyan): Igen.

A beszélgetésnek ebben a szakaszában a terapeuta tudatosan őrizkedik a lelki betegségekről, azok okairól és kezeléséről szóló nyelvjátéktól, és a családot újfajta játékra hívja, sikerrel. Az új nyelvjátékban a terapeuta egy kíváncsi újságíró vagy kutató pozíciójából kérdez, Alina pedig saját életének egyetlen avatott szakértőjeként válaszol. Kompetens felelete szakértőhöz méltó: a „használjon egy másik szókészletet” a tanügy megreformálásának egyik kulcsa lehetne,¹² amennyiben a felnőttek hajlandók lennének a gyerekek hangjára figyelni. Másfelől azt is lehetne mondani, hogy a terapeuta neveli a kislányt az „educatio = ex ducere = kihoz” értelemben: kihozza belőle a kompetenciát és kreativitást, abban a reményben, hogy az ülésen gyako-

rolt kompetenciátancot Alina a mindennapok megpróbáltatásai közepette is tovább lejtí majd.

Nemtudás

■ A terapeuta további reménye, hogy Alina és nagymamája a három találkozás során *megértve* érezte magát. A terápiás ülések végén rendszeresen megkérdezzük klienseinket, milyen mértékben érezték azt, hogy a terapeuta meghallgatta és megértette őket.¹³ Egytől tízig terjedő skálán Alina kilencesre értékelte a megértést, ami a segítő részéről nem rossz teljesítmény. Elemi vágyunk, hogy mások megértsenek, de a másik ember megértése nem könnyű feladat. Wittgenstein életét végigkísérte az az érzés, hogy mások nem értik, nem érthetik meg őt. Pályafutásának visszatérő mintája: előáll egy új gondolattal; egy számára fontos személy (például Bertrand Russell) közli vele, hogy nem érti; Wittgenstein megnyugtatja Russellt, hogy személyes eszmecsere keretében majd elmagyarázza az új gondolatot; sor kerül a találkozóra, mely órákat vagy napokat vesz igénybe; Russell továbbra sem érti Wittgensteint; Wittgenstein a magyarázás folyamatában jobban megérti saját elméletét. A meg-nem-értés oka itt nem föltétlenül az intelligencia hiánya a befogadóban vagy a magyarázat hiánya a gondolat megfogalmazója részéről. Wittgenstein esetében és talán számos mai meg-nem-értés és meg-nem-értettség esetében is a nehézség hátterét inkább alapvető „temperamentumbeli”, „jellembeli”¹⁴ vagy episztemológiai különbségek képezik: „egyik ember a másik számára tökéletes rejtély lehet. Ezt olyankor tapasztaljuk, ha egy teljesen idegen tradíciójú idegen országba érkezünk; még akkor is, ha az ország nyelvét ismerjük. Nem *értjük* az embereket. (És nem azért, mert nem tudjuk, hogy magukban mit beszélnek.) Nem tudunk gyökeret verni közöttük.”¹⁵

Wir können uns nicht in sie finden: a „nem tudunk gyökeret verni közöttük” német eredetijének szó szerinti fordítása „nem vagyunk képesek, nem tudjuk *önmagunkat bennük megtalálni*”. Bármerre tekintünk, látjuk ezt: a diák, aki nem találja meg önmagát a tananyagban, és megbukik; a tapasztalt pedagógus, aki nem találja meg önmagát a reformokban, és csendben bojkottálja azokat; a szerkesztő, aki nem találja meg önmagát a szerző szövegében, kihúzza, átgyúr és megkérdőjelez; a pszichoterápiás kliens, aki nem találja meg önmagát a gyógyász módszereiben, magyarázataiban vagy tanácsaiban, és tüneteinek rosszabbodásával vagy a terápia idő előtti elhagyásával lepi meg azt.

A pszichoterápia egyik nagy csapdája annak feltételezése, hogy a másik ember megértése lehetséges. A csapda úgy kerülhető el, ha folyamatosan emlékeztetjük magunkat arra, hogy nem tudjuk, nem értjük, sötétben vagyunk, és a terápiás nyelvjártékban való részvételünk ezt az alázatot tükrözi. A nemtudást gyakorló terapeuta attitűdje ahhoz az antropológuséhoz hasonlít, aki a számára teljesen idegen kultúrába érkezve nem feltételezi, hogy bármit is tud az ott élőkéről, bármit is ért a szokásaikból. Fő eszköze ennek megfelelően a *kérdés*, mely nem próbál senkit semmire rávetni, de segítheti a megkérdézett számára új jelentések megalkotásában. A nemtudás egyik hatása a beszélgetőpartnerre, némileg paradox módon, éppen a megértettség érzése lehet.¹⁶

„Hogy megmutassam a légynek a kiutat a palackból”¹⁷

■ A palack egyes magyarázatok szerint¹⁸ fel van fordítva. A légy – érthető módon, de saját vesztére – felfelé, a fény felé törekszik, újra és újra nekicsapódva a palack fenekének. Egyetlen esélye, hogy valaki letakarja a palackot, és a sötétben botorkálva előbb-utóbb magától rábukkanjon a szűk kijáratra.

A pszichoterápiás magyarázó elméletek, előregyártott terápiás protokollok és a többi kellék: a mindent betöltő fény, mely arra készíteti a terapeuta-legyet és a kliens-legyet, hogy újra és újra megkíséreljenek átrepülni a palack fenekén. A fenék anyaga a nyelv segítségével gyártott problémák és megválaszolhatatlan kérdések sokasága. A kiút esélyét biztosító sötétség egy konkrét terápiás találkozás vonatkozásában a nemtudás gyakorlása lehet; a szakma egészét tekintve pedig a létező elméletek és gyakorlatok alapját képező fogalmaink felülvizsgálata.

■ JEGYZETEK

1. Edward Kanterian: *Ludwig Wittgenstein*. Reaktion Books, London, 2007 (a továbbiakban Kanterian 2007).
2. Steve de Shazer: *Keys to solution in brief therapy*. W.W.W. Norton, New York, 1985.
3. Steve de Shazer – Insoo Kim Berg: *Doing therapy: a post-structural revision*. *Journal of Marital and Family Therapy* 1992 1. sz. 71–72.
4. Steve de Shazer – Yvonne Dolan – Harry Korman – Terry Trepper – Eric McCollum – Insoo Kim Berg: *More than miracles: the state of the art of solution focused therapy*. Haworth Press, New York, 2007. 101.
5. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1998. 57. nr. 66. (a továbbiakban Wittgenstein 1998).
6. Wittgenstein 1998. 83. nr. 126.
7. Karl Tomm: *One perspective on the Milan systemic approach: Part I. Overview of development, theory and practice*. *Journal of Marital and Family Therapy* 1984. 4. sz. 119.
8. Kanterian 2007.
9. George W. Albee: *The Boulder Model's fatal flaw*. *American Psychologist* 2000. 2. sz. 247–248., idézi Barry L. Duncan – Scott D. Miller – Jacqueline A. Sparks: *The heroic client*. John Wiley, San Francisco, 2004. 21. (a továbbiakban Duncan et al. 2004).
10. Borderline Personality Disorder (borderline személyiségzavar), Post Traumatic Stress Disorder (poszttraumatikus stressz zavar), Attention Deficit Hyperactivity Disorder (figyelemhiányos hiperaktivitás-zavar).
11. rom. „un alt vocabular”.
12. Guy Claxton: *What's the point of school? Rediscovering the heart of education*. Oneworld Publications, Oxford, 2008. 151–155.
13. Duncan et al. 2004.
14. James C. Klagge: *Wittgenstein in exile*. MIT Press, Cambridge, 2010. 38–92. (a továbbiakban Klagge 2010).
15. Wittgenstein 1998. 323.
16. Harlene Anderson – Harry A. Goolishian: *Human systems as linguistic systems: some preliminary and evolving ideas about the implications for clinical theory*. *Family Process* 1988. 4. sz. 371–393; Carmel Flaskas: *The therapist's imagination of self in relation to clients: beginning ideas on the flexibility of empathic imagination*. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy* 3. sz. 147–159.
17. Wittgenstein 1998. 154. nr. 309.
18. Klagge 2010. 37.

